২.৩ প্ৰাচীন ভাৰতৰ দেশীয় সমল

আমি প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ সমলসমূহৰ সহায়ত পুনৰ গঠন কৰিব পাৰো। এই সমলসমূহ হ'ল দেশীয় সাহিত্য, বৈদেশীক সাহিত্য, লিপি, মুদ্ৰা আৰু ভগ্নাৱশেষ। এতিয়া আমি এই বিভিন্ন ধৰণৰ সমলসমূহৰ বিষয়ে একোটা উপ-শাখাত পৃথকে পৃথকে আলোচনা কৰিম।

২.৩.১ দেশীয় সাহিত্য

দেশীয় সাহিত্য মানে কি আপোনালোকে জানেনে? দেশীয় সাহিত্য মানে হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষৰ থলুৱা সাহিত্য। আমাৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ দ্বাৰা ভাৰতীয় সাহিত্যৰ কথা বুজোৱা হৈছে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যই আমাক ভাৰতৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰাত সহায় কৰে। ভাৰতৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ বেছি ভাগেই ধৰ্মীয় বা ধৰ্মৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছে। অৱশ্যে বহুতো ধৰ্মনিৰপেক্ষ সাহিত্যও ৰচনা কৰা হৈছিল যিয়ে আমাক প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ পুনৰ নিৰ্মাণ কৰাত এক উল্লেখযোগ্য ৰৰঙণি আগবঢ়াব পাৰে।

বেদ, উপনিষদ, পু�ৰাণ, মহাকাব্য, *ধৰ্মশাস্ত্ৰ,* ইত্যাদি প্ৰাচীন হিন্দু সাহিত্যসমূহৰ পৰা আমি প্ৰাচীন ভাৰতৰ এক আভাস পাওঁ। বৈদিক সাহিত্যই হৈছে প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল। *ঋক্ বেদেই* হৈছে ভাৰতৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্য। ইয়াৰ পৰা আমি ভাৰতীয় আৰ্যসকলৰ সামাজিক তথা ধৰ্মীয় আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে বহুতো তথ্য লাভ কৰো। *ঋক্বেদৰ* উপৰি আন তিনিখন বেদ, — *সামবেদ, যজুৰ্বেদ* আৰু *অথৰ্ববেদো* সমানেই তথ্যসমৃদ্ধ। আমাৰ পূৰ্বপুৰুষৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাৰ বিষয়ে আমাক *উপনিষদসমূহে* জনায়। আপোনালোকে নিশ্চয় আমাৰ মহাকাব্য দুখন অৰ্থাৎ *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* বিষয়ে শুনিছে। নহয় জানো? *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* পৰা আমি পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক জীৱনৰ বিষয়ে জানিব পাৰো। *পু�ৰাণকো* গুৰুত্বপূৰ্ণ সাহিত্যিক সমলৰূপে বিবেচনা কৰিব পাৰি। আপোনালোকে *পুৰাণৰ* মুঠ সংখ্যা কিমান? সৰ্বমুঠ 18 খন *পুৰাণ* আছে। অৱশ্যে কেৱল *মৎস্য, বায়ু, ভৱিষ্য, বিষ্ণু* আৰু *ভাগৱত পুৰাণকহে* ঐতিহাসিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিচাৰ কৰা হয়। এই *পুৰাণসমূহে* প্ৰাচীন ভাৰতীয় শাসকীয় বংশ যেনে- *হৰয়াংক, শিশুনাগ, নন্দ, মৌৰ্য,* আদিৰ বংশানুক্ৰমিক তালিকা প্ৰদান কৰে যিবোৰ ভাৰতৰ ইতিহাস ৰচনাত যথেষ্ট সহায়ক হৈছে।

ইয়াৰ উপৰিও **বৌদ্ধ** আৰু **জৈন** সাহিত্যসমূহো গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল। ***জাতকৰ*** কাহিনীবোৰত সমসাময়িক ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজৰ লক্ষণসমূহ পৰিস্ফুত হৈ আছে। বিখ্যাত বৌদ্ধ সাহিত্য *দীপবংশ* আৰু *মহাবংশ* ৰ পৰা আমি বৌদ্ধধৰ্মৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰো। আন এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ বৌদ্ধ সাহিত্য হ'ল *মিলিন্দপান্হ*। *কল্পসূত্ৰ, ভগৱতী সূত্ৰ, পৰিশিষ্ট পাৰ্বণ,* ইত্যাদি হ'ল জৈনধৰ্মৰ লগত জড়িত পুৰণি ৰচনাৱলী। *ভগৱতী*

ধৰ্মশাস্ত্ৰ ঃধৰ্মশাস্ত্ৰ হৈছে প্ৰাচীন ভাৰতৰ বিধি সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ।

জাতক ঃ জাতকত বুদ্ধৰ বিভিন্ন জন্মৰ কাহিনীবোৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

জীৱনীসমূহো প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস প্রণয়নৰ গুৰুত্বপূর্ণ সমল। জীৱনীসমূহৰ সৰহসংখ্যকে ৰজাৰ বিষয়ে ৰাজকবিৰ দ্বাৰা ৰচনা কৰা হৈছিল। ৰাজকবিৰ দ্বাৰা ৰচিত হৈছিল বাবে ইয়াৰ বর্ণনাত সাধাৰণতে অতিৰঞ্জন দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু এই জীৱনীসমূহ ভালদৰে চালিজাৰি চাই ইয়াৰ পৰা বহুতো ঐতিহাসিক তথ্য লাভ কৰিব পাৰো। জীৱনীসমূহৰ ভিতৰত বানভট্টৰ *হর্ষচৰিত*, বিলহনৰ *বিক্রমাংকদেৱচৰিত*, বাকপতিৰাজৰ *গৌড়ৰাহো*, সন্ধ্যাকৰ নন্দীৰ *ৰামচৰিত*, ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য।

দেশৰ বিভিন্ন প্রান্তত ৰচনা কৰা **স্থানীয় ইতিহাসসমূহৰ** গুৰুত্বও আমি নুই কৰিব নোৱাৰো। এই স্থানীয় ইতিহাসসমূহো সমানেই গুৰুত্বপূর্ণ। স্থানীয় ইতিহাস সম্পর্কীয় গ্রন্থৰ ভিতৰত কলহনৰ দ্বাৰা ৰচিত কাশ্মীৰৰ ইতিহাস, *ৰাজতৰংগিনী*ৰ স্থান আটাইতকৈ ওপৰত। এই গ্রন্থখনক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্রথম ঐতিহাসিক গ্রন্থ বুলি গণ্য কৰা হয়। লেখকে নিৰপেক্ষ দৃষ্টিভংগী আৰু বিজ্ঞানসন্মত মনোভাবেৰে কাশ্মীৰৰ ইতিহাস সম্পর্কীয় বিভিন্ন গ্রন্থ, প্রাচীন তথ্য, ৰাজশাসনাৱলীসমূহ তন্ন তন্নকৈ পৰীক্ষা কৰিহে এই গ্রন্থ প্রণয়ন কৰিছে। *ৰাজতৰংগিনী*প্রভাৰ কাশ্মীৰৰ ভৱিষ্যতৰ ইতিহাসবিদসকলৰ ওপৰত পৰিছিল আৰু এই ৰচনা অনুকৰণ কৰি কাশ্মীৰত আৰু কিছুমান প্রাচীন ইতিবৃত্ত ৰচনা কৰা হৈছিল।

দাক্ষিণাত্যৰ **সংগম সাহিত্য** সমূহো প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ বাবে মূল্যবান সমল। তামিল কবিৰদ্বাৰা *সংগম*সাহিত্য ৰচনা কৰা হৈছিল। তামিল ভাষাত *সংগম*শব্দটোৱে কবিসকলৰ মিলনকেই সূচায়। দক্ষিণ ভাৰতৰ সামাজিক, অর্থনৈতিক, ধর্মীয় তথা ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ কথা এই *সংগম* সাহিত্যসমূহৰ পৰা জনা যায়। এই গৌৰৱউজ্জল সাহিত্য কৃতিৰ *ভিতৰত মানিমেখোলয়, কুৰালা,ছিলাপ্পাদীকৰম* , ইত্যাদি হ'ল উল্লেখযোগ্য ৰচনা।

২.৩.২ দেশীয় প্রত্নতাত্বিক সমল

- **লিপি ঃ** আপুনি লিপি মানে কি জানেনে? লিপি হৈছে একপ্রকাৰ লিখনি যাক শিল, স্তম্ভ, গুহা, ইত্যাদিত খোদিত কৰা হয়। সাধাৰণতে ৰজা বা আন ৰাজবিষয়াৰ নির্দেশতেই এই লিপিসমূহ খোদাই কৰা হয়। বিভিন্ন উদ্দেশ্য আগত ৰাখি ৰজাই এই লিপিসমূহ খোদিত কৰোৱায়। ইয়াৰ ভিতৰত যুদ্ধবিজয়, প্রশাসনীয় আদেশ, ভূমিদান, ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য। কিছুমান লিপি ধর্মীয় উদ্দেশ্য আগত ৰাখি জাৰি কৰা হয়। লিপিবিলাকক *শাসনাৱলী* বুলিও কোৱা হয়।

এই স্তম্ভলিপিৰ পৰা আমি সমুদ্রগুপ্তৰ ৰাজ্যজয়ৰ নীতিৰ বিষয়ে জানিব পাৰো। ৰজা খাৰভেলৰ *হাতী গুম্ফা লিপি*ৰ পৰা কলিংগ ৰাজ্যখনৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে বহু তথ্য পোৱা যায়। আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ লিপি হ'ল চালুক্য ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশীৰ *আইহোল স্তম্ভলিপি*। তেনেদৰে ৰুদ্রদমনৰ *জুনাগড় শিলালিপি*, স্কন্দগুপ্তৰ *ভিতৰী স্তম্ভলিপি*, ইত্যাদিও প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ ক্ষেত্রত উল্লেখযোগ্য সমল।

এই লিপিসমূহৰ উপৰিও, প্ৰাচীন ভাৰতৰ ৰজাসকলে জাৰি কৰা ভূমিদানমূলক অসংখ্য লিপি পোৱা যায়। এই ভূমিদান ব্যৱস্থা কি আপুনি জানেনে? প্ৰাচীন কালত ৰজাই ব্রাহ্মণ বা ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানসমূহক ভূমিদান কৰিছিল। সেই অৰ্থে গোটেই কথাখিনি তামৰ ফলিত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছিল। এই তাম্রলিপিসমূহতশাসন কৰা ৰজাজনৰ নাম, তেওঁৰ বংশ পৰিচয়, বিষয়ববীয়াসকলৰ নাম, দান কৰা ভূমিৰ বৰ্ণনা আৰু ভূমি অনুদান লাভ কৰা ব্যক্তি বা অনুষ্ঠানৰ বিষয়েও উল্লেখ থাকে।

- **মুদ্রা ঃ** ভাৰতৰ ইতিহাসে বিশ্বাসযোগ্য তথ্য লাভ কৰাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল হ'ল মুদ্রা। প্ৰাচীন ভাৰতৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ বাবে সমসাময়িক মুদ্রাসমূহ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্রত্নতাত্ত্বিক সমল। বিভিন্ন ৰজাই জাৰি কৰা হাজাৰ হাজাৰ মুদ্রা ভাৰতৰ ভিন্ ভিন্ প্রান্তত পোৱা গৈছে।

  মুদ্রাৰ পৰা আমি মুদ্রা জাৰি কৰা ৰজাৰ নাম, উপাধি, ৰাজকীয় চিত্র ,আৰাধ্য দেৱ-দেৱীৰ আকৃতি তথা সঠিক চন-তাৰিখ, ইত্যাদিৰ বিষয়ে বিভিন্ন তথ্য লাভ কৰিব পাৰো। এই ধৰণৰ তথ্যৰ যোগান ধৰি মুদ্রাই শাসকসকলৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে এক শুদ্ধ ধাৰণা প্রদান কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে মুদ্রাত থকা আৰাধ্য দেৱ-দেৱীৰ আকৃতিৰ পৰা আমি মুদ্রা জাৰি কৰা শাসকজনৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰো। মুদ্রাসমূহৰ পৰা নিৰ্দিষ্ট ৰাজ্যৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ তথ্য আহৰণ কৰিব পাৰি। এখন ৰাজ্যত অধিক বিশুদ্ধ সোণ আৰু ৰূপৰ মুদ্রা প্রচলন থকা কথাই ৰাজ্যখনৰ অৰ্থনৈতিক প্রাচুৰ্যৰ ইংগিত বহন কৰে। সেয়েহে ইতিহাসবিদ ৰমেশ চন্দ্র মজুমদাৰে উচিত ভাৱে কৈছিল যে "এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰোতে মুদ্রা অধ্যয়নৰ গুৰুত্বক বহুল ভাৱে বিবেচনা কৰিব লাগে।" তদুপৰি মুদ্রাসমূহৰ কলাসুলভ কাৰুকার্য, আকাৰ আৰু প্রকাৰে এক নিৰ্দিষ্ট কালৰ ধৰ্ম তথা কলাৰ দিশত হোৱা অগ্রগতিৰ বিষয়ে আভাস দিয়ে। খ্রীষ্টীয় প্রথম শতিকাৰ কিছু সংখ্যক ৰোমান মুদ্রা দক্ষিণ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত উদ্ধাৰ হৈছিল। ই নিঃসন্দেহে ভাৰত আৰু পুৰণি ৰোমান সাম্রাজ্যৰ মাজত প্রচলিত ৰেহা-ৰেপাৰৰ কথাকেই সূচায়।

হয়। তাৰানাথ আছিল এজন তিব্বতীয় ইতিহাসবিদ। তাৰানাথে ৰচিত *দুলভা* আৰু *তেঙ্‌য়ুৰ*নামৰ গ্ৰন্থ দুখন বৌদ্ধধৰ্মৰ ইতিহাসৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল।

বিদেশী লেখকসকলৰ ভিতৰত গ্ৰীকসকলেই প্ৰথমে ভাৰতলৈ আহিছিল। গ্ৰীক বীৰ আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণে গ্ৰীক-ভাৰত সম্পৰ্কৰ এক নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ সৈতে কিছুসংখ্যক গ্ৰীক ইতিহাসবিদ নিয়াৰকাছ, অ'নেছিক্ৰিটাছ, আদি ভাৰতলৈ আহিছিল। এই ইতিহাসবিদসকলৰ লিখনিৰ পৰা আমি আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ উপৰি ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তৰ বিষয়ে ভালেখিনি তথ্য লাভ কৰিব পাৰিছো। অৱশ্যে ভাৰতলৈ আগমন ঘটা গ্ৰীক ইতিহাসবিদ সকলৰ ভিতৰত প্ৰথমেই আমি নাম ল'ব লাগিব মেগাস্থেনেছৰ। গ্ৰীক সেনাপতি চেলুকছৰ কটকী হিচাপে মেগাস্থেনেছ মৌৰ্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ ৰাজত্বকালত পাটলিপুত্ৰলৈ আহিছিল। তেওঁৰ ভাৰত ভ্ৰমণ সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ *ইণ্ডিকা*, ঐতিহাসিকভাৱে বহু মূল্যবান আৰু প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল। ইয়াৰ উপৰি ট'লেমীৰ *জিওগ্ৰাফী*, প্লিনিৰ *নেচাৰেল হিষ্ট্ৰি*, ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য লিখনী। ইয়াৰ উপৰি অজ্ঞাত লেখকৰ দ্বাৰা ৰচিত *পেৰিপ্লাছ অফ দ্য এৰিথ্ৰিয়ান চি*নামৰ গ্ৰন্থখনত প্ৰথম শতিকাৰ সময়ৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন বন্দৰ, পোতাশ্ৰয় আৰু বাণিজ্যিক জীৱনৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

চীনা পৰিব্ৰাজকসকলেও মূলতঃ বুদ্ধৰ জন্মস্থান ভাৰতত বৌদ্ধধৰ্মৰ চৰ্চা কৰিবলৈ আহিছিল। গুপ্ত সম্ৰাট দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিনত চীনা পৰিব্ৰাজক ফাহিয়েন ভাৰতলৈ আহিছিল। ফাহিয়েনে ভাৰতত প্ৰায় পোন্ধৰ বছৰ কাল অতিবাহিত কৰিছিল। তেওঁ তেওঁৰ ভাৰত ভ্ৰমণৰ এক বিস্তৃত বিৱৰণ এৰি থৈ গৈছে। আন এগৰাকী চীনা পৰিব্ৰাজক হ'ল ইৎচিং। ভাৰতৰ বৌদ্ধধৰ্মৰ বিষয়ে তেওঁ ভালেমান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। ভাৰতলৈ অহা চীনা পৰিব্ৰাজকসকলৰ ভিতৰত হিউৱেন-চাঙৰ নাম আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য। হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজত্বকালত হিউৱেন-চাং ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাই পৰিভ্ৰমণ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ ভাৰত ভ্ৰমণ কাহিনী *চি-ইউ-কী*ত সমকালীন ভাৰতৰ সামাজিকতথা ধৰ্মীয় বিৱৰণ পোৱা যায়। যদিও বৌদ্ধধৰ্মই তেওঁৰ লিখনিৰ কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল তথাপি তেওঁৰ লিখনিত সমসাময়িক ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ তথ্যও পোৱা যায়।

অষ্টম শতিকাৰ পৰৱৰ্তী কালত ভাৰতলৈ অহা ইছলাম ধৰ্মাৱলম্বী ভ্ৰমণকাৰীসকলৰ টোকাৰ পৰাও প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস ৰচনাৰ বাবে সমল আহৰণ কৰিব পাৰি। গজনীৰ চুলতান মাহমুদে ভাৰতলৈ অভিযান চলাওঁতে আল্‌বেৰুণী তেওঁৰ লগতে ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা গ্ৰন্থ *তহ্‌কিক্‌-ই-হিন্দ*ত আলবেৰুণীয়ে হিন্দু আচাৰ-ব্যৱহাৰ, বিজ্ঞান আৰু সাহিত্যৰ এক সুন্দৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে। আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ লিখনী হ'ল মিন্‌হাজউদ্দিন চিৰাজৰ *তবকাৎ-ই-নাচিৰি*। আন আন ইছলাম ধৰ্মাৱলম্বী লেখকৰ ভিতত আল্‌ মাচুদী, নিজামুদ্দিন, হাচান নিজামী, ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য।

বিহাৰ ঃ বিহাৰ হৈছে বৌদ্ধ ভিক্ষু থকা বাসস্থান।

স্তুপ ঃ স্তুপ হৈছে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতীক বা চিহ্ন।

২.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰোতে সাহিত্য সমলসমূহৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰোতে বিভিন্ন প্রত্নতাত্বিক সমলসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ল।
- বৈদেশিক সমলসমূহৰ বিষয়েও জানিব পাৰিলে আৰু এইবোৰৰ ইতিহাস পুনৰ গঠনত সহায়ৰ বিষয়েও অৱগত হ'ল।

২.৬ প্রসংগ পুথি

1. Kosambi, D.D. (2001): *The Cultural Civilization of Ancient India in Historical outline,* Vikas Publishing House.

2. Thapar Romila (20023): *The Penguin history of Early India, from the origins to AD 1300,* Penguin Books India

3. Singh Upindar (2009): *A History of Ancient and Early Medieval India, from the stone Age to the 12th Century,* Pearson.

২.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** ঋক্ বেদ

২ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** বানভট্ট

৩ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** ঋক্ বেদ, যজুৰ বেদ, অথৰ্ব বেদ, সাম বেদ

৪ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** খাৰভেলা

৫ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** ক) অশুদ্ধ খ) অশুদ্ধ গ) শুদ্ধ

৬ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** মেগাস্থেনেছ গ্রীক সেনাপতি চেলুকছৰ কটকী হিচাপে মৌর্য সম্রাট চন্দ্রগুপ্ত মৌর্যৰ ৰাজত্বকালত পাটলিপুত্রলৈ আহিছিল।

৭ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** হিৰ'ডটাছ

৮ **নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ** মেগাস্থেনেছ